

FONETISME ARHAICE ÎN DACOROMÂNA ACTUALĂ

SORIN GUIA

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Studiul de față se bazează pe un corpus de texte realizat în cadrul cercului de dialectologie și sociolingvistică de la Facultatea de Litere din Iași, care are ca principale obiective atât dezvoltarea abilității participanților pentru realizarea anchetelor lingvistice, pentru transcrierea și interpretarea principalelor fenomene ce caracterizează limba vorbită în spațiu dialectal, cât și realizarea unei arhive și a unor corpusuri de texte, care să reflecte situația actuală a dacoromânei¹. Multe dintre textele transcrise în cadrul cercului nostru au stat la baza realizării unor lucrări de licențe². Majoritar moldovenești, dar și din alte zone ale țării (Bistrița Năsăud, Maramureș, Satu Mare, Alba, Hunedoara, Covasna, Basarabia), textele culese de-a lungul a cinci ani de activitate, au fost incluse într-o arhivă și au fost publicate – în urma selecției și a corectării unor chestiuni de transcriere – într-un corpus de texte dialectale (ce cuprinde texte tematice din 60 de puncte de anchetă), menit să ofere o radiografie corectă asupra graiurilor dacoromâne la început de secol XXI³.

În graiurile din Moldova, în cele ardelenenești, mergând până în Banat, întâlnim și unele fonetisme arhaice, stadii mai vechi din evoluția anumitor sunete latine spre sunetele înregistrate astăzi în cea mai mare parte a teritoriului dacoromân. Aceste fonetisme arhaice apar în variație liberă cu fonetismele literare, în funcție de subiectul vorbitor, de variabilele sociolingvistice și de situația de comunicare. Deseori, același subiect vorbitor pronunță ambele forme, chiar în același enunț, uneori corectându-se, denotând cunoașterea ambelor forme, dar și intenția subiectului de a scoate în evidență sau de a masca formele arhaice.

1. Fonetismele arhaice *ġ* și *đ*

1.1. *Africata ġ*

*Fonetismul arhaic ġ*⁴ se pronunță fricativ în graiurile moldovenești și bănățene (la fel ca africata sonoră, care se fricativizează în aceste arii). Ca în marea majoritatea a graiurilor

¹ Pe lângă aprofundarea noțiunilor teoretice privitoare la metodele folosite pentru culegerea materialului dialectal, la sistemul de transcriere fonetică cu semne diacritice, studenții sunt antrenați în discuții științifice, unele polemice, fiecare prezentându-și strategiile utilizate pentru a determina cooperarea subiectului vorbitor, dar și problemele apărute pe parcursul anchetei.

² Anual, circa 20 de studenți au elaborat (micro)monografiile dialectale în care sunt descrise, din perspectivă diacronică și sincronică, varietățile diatopice și diastratice, sunt sintetizate principalele fenomene lingvistice care individualizează graiurile din comunele luate în discuție.

³ Vezi Guia (2014: 163-382). În acest sens, exemplificările se vor face cu precizarea județului și a localității în care s-au efectuat anchetele și a numărului textului în cadrul corpusului menționat.

⁴ Arhaismul *ġ*, urmașul lat. *i* consoană în poziție inițială, urmat de posterioarele labiale *o*, *u*, respectiv provenit din *d + e*, *i* urmate de *o* sau *u* accentuate, devenit mai întâi *ġ*, păstrat ca atare în subdialectul maramureșean și fricativizat la *j* în graiurile munten și crișean, ca în limba literară, devine constrictivă și în

moldovenești sau ardeleniști de nord și de nord-est, sunetul *ȝ* reprezintă rostirea africateri sonore *ǵ*, provenită din trecerea lui *d* latin + *i, ó, ú* > *ǵ*, urmare a celei de-a doua africaterizări, petrecută în latina populară târzie. Fonetismul este întâlnit în textele vechi din secolul al XVI-lea, fiind consemnat cu regularitate în aria ce caracterizează norma literară nordică, moldovenească, până în secolul al XIX-lea.

Conservarea fonetismului arhaic *ȝ* este întâlnită în exemple precum *aȝún*, *aȝútá*, *ȝúȝcá*, *ȝúȝcuȝá*, *ȝunicá*, *ȝoc*, *ȝoi*, *ȝos*. Astăzi, fenomenul are o răspândire mai largă și compactă față de fonetismul *ȝ* în majoritatea graiurilor moldovenești (mai puțin partea de sud a provinciei), extinzându-se în aria nordică a dacoromânei până spre graiurile vestice:

- *aȝún* (BC, Berești, 2), *aȝúnu* (BT, Páltiniș, 2);
- *aȝúȝȝȝi* (BC, Căiuți, 4), *aȝúȝȝȝim* (BT, Vorona, 1), *aȝúȝȝȝem* (BT, Páltiniș, 3; IS, Andrieșeni, 1; VS, Mărășești, 2), *aȝúȝȝȝé* (SV, Mihoveni, 4; VS, Vetrișoiaia, 2; VS, Miclești, 3), *aȝúȝs* (BC, Vilcele, 2, 3; IS, Ceplenița, 1; SV, Frătăuții Noi, 1), *aȝúȝȝ* (NT, Tazlău, 2);
- *ȝȝos* (NT, Hlăpești, 4; SV, Mihoveni, 2; SV, Frătăuții Noi, 3; SV, Liteni, 2; VS, Mărășești, 4; VS, Vutcani, 1), *ȝos* (BC, Filipești, 2; IS, Andrieșeni, 1; IS, Răchiteni, 2);
- *ȝȝácá* (BC, Filipești, 4), *ȝȝácú*, *ȝȝoc* (BC, Asău, 2; IS, Ceplenița, 3), *ȝȝácȝi* (BN, Ilva, 7), *ȝȝácá* (BT, Coțușca, 1; BT, Lozna, 5; SV, Vicovu de Sus, 6), *sá ȝȝáși* (BT, Lozna, 3; SV, Straja, 5), *ȝȝócurȝi* (BT, Páltiniș, 4), *ȝȝoc* (BT, Talpa, 1; NT, Cracăul Negru, 2), *ȝȝácá* (SV, Frătăuții Noi, 2; SV, Boroaia, 3), *ȝȝáca*, dar și *ȝȝúȝȝé* (SV, Boroaia, 1), *ȝȝácám* (SV, Boroaia, 4), *ȝȝoc* (SV, Broșteni, 2; NT, Tazlău, 2), am *ȝȝácát-ȝo* (NT, Gîdinti, 1);
- *aȝútát* (BT, Coțușca, 1; NT, Farcașa, 5), *aȝútá* (VS, Miclești, 1), *sí-l aȝúti* (BT, Vorona, 4), *aȝútáu*, *ȝȝumáti* (SV, Vicovu de Sus, 3), *aȝúȝ* (IS, Răchiteni, 4);
- *ȝȝoc* (BT, Talpa, 1; NT, Cracăul Negru, 2), *sá-ȝ ȝȝáși* (SV, Straja, 5), *ȝȝácá* (SV, Frătăuții Noi, 2; SV, Boroaia, 3), *ȝȝáca*, dar și *ȝȝúȝȝé* (SV, Boroaia, 1), *ȝȝácám* (SV, Boroaia, 4), *ȝȝoc* (SV, Broșteni, 2; NT, Tazlău, 2), am *ȝȝácát-ȝo* (NT, Gîdinti, 1);
- *ȝȝoi* (BT, Talpa, 1; SV, Liteni, 1), *ȝȝóȝia* (SV, Vicovu de Sus, 3);
- *ȝȝmátáti* (IS, Romanesti, 4; SV, Crucea, 2), *ȝȝumá* „jumătate” (BT, Páltiniș, 4; VS, Mărășești, 5), *ȝȝumátȝi* (SV, Frătăuții Noi, 1).

Menționăm că *ȝ* apare alternativ cu *j*¹. Fonetismul arhaic *ǵ* nu este bine reprezentat în Crișana, preferându-se, în general, fonetismul literar *j*: *jos*, *joȝi*, *joc*, *jucá*, *juniȝcá*. Africateri prepalatală *ǵ* s-a păstrat, neevoluând la constrictiva *j*, doar în Țara Oașului și, sporadic, în Țara Moșilor². Consemnăm forma evoluată la constrictiva *j* în următoarele locații: *junicá*, BT,

graiurile moldovenești și bănățean, dat fiind faptul că orice *ǵ* se pronunță fricativ în Moldova (*ȝ*) și în Banat (*ȝ*). De exemplu *ȝoc* (< *iocum* sau *ioco*), *ȝug* (< *iugum*), *aȝuȝg* (< *adiungo*) etc.

¹ De exemplu, răspunzând la întrebarea *Cum ziceți la o vișea de 2-3 ani?*, șapte dintre cele nouă persoane anchetate în comuna Vicovu de Jos conservă fonetismul arhaic – doar sub. E, b, 12 ani și sub. H, b, 65 de ani, fost învățător, pronunță cu constrictiva *j* (*júȝcá*, *junicá*), ultimul subiect precizând și varianta cu fonetismul regional: *ȝúȝcá* (*sá spúȝi di fapt*)-, în timp ce toate persoanele anchetate în comuna Mănăstirea Humorului conservă în vorbirea lor fonetismul arhaic; doar sub. D, f, 48 ani pronunță cu constrictiva *j* (*junicá*), iar sub. G, b, 53 de ani, după ce răspunde *ȝúȝcá*, completează *ȝȝoc de junicá*.

² De exemplu, din 19 subiecți anchetați în comuna Gîrda de Sus, județul Alba, la întrebarea *Cum îi ziceți la o vișea de 2-3 ani?*, doar trei (b, 71 de ani, 8 clase, f, 65 de ani, 4 clase și b, 12 ani) răspund *ȝuniȝcá* și doi (b, 86 de ani, 4 clase și f, 70 de ani, 4 clase) răspund *ǵuniȝcá*, ceilalți preferând fonetismul literar *j* (printre aceștia aflându-se vorbitori de toate vârstele și categoriile socio-culturale).

Coțușca, 1), *ajuņzēju* (BT, Lozna, 6), *ajut, joc* (BT, Lozna, 7), *juós* (IS, Ursărești, 1), *jucá* (SM, Odoreu, 7). Consemnăm forma evoluată la constrictiva *j* în următoarele locații: *jucáu* (AB, Vințu, 2); *jug* (AB, Căpîlna, 4), *ajutát* (BC, Căiuți, 5), *jumátî* (BC, Căiuți, 6; BT, Vorona, 2), *ajútî* (BC, Filipești, 2), *juos* (BC, Vilcele, 3, 4), *jiimátîa* (GL, Matca, 2, 3), *jos* (HN, Dealul Babii, 3; SM, Odoreu, 1), *s-ajungá* (NT, Gîdintî, 1, f, 69 de ani, 8 clase), *ajútá* (NT, Sagna, 3), *ajuņzém* (NT, Bălătești, 1), *jos* (NT, Adjudeni, 3), *jócá* (SM, Odoreu, 3), *ajutát* (SM, Odoreu, 4), *ajuņgég* (SV, Pîrteștii de Sus, 1), *juos, jumátati* (SV, Frătăuții Noi, 3, f, 45 de ani, 10 clase), *ajuņzég* (SV, Boroaia, 1, b, 50 de ani, 12 clase), *jumátá_dî zî* (SV, Fîntîna Mare, 5), *jos* (SV, Broșteni, 1; VS, Vutcani, 1).

1.2. Africata sonoră *đ*

Fonetismul *đ* reprezintă un stadiu intermediar între latinescul *d* (urmat de *ě, ĭ, ĵ, i*, flexionar) și *z* din dacoromâna literară și din unele graiuri dacoromâne. În graiurile dacoromâne, africata sonoră *đ* apare răspândită într-o arie compactă mai largă, care cuprinde Basarabia, Bucovina, nordul Moldovei, nord-estul Transilvaniei (în Bistrița Năsăud) și Maramureșul și într-o arie mai restrânsă, formată din Banat și nord-vestul Olteniei (*grumádđ, spîndur, búđá, flămîndésc*), în multe dintre punctele în care este consemnată, africata *đ* apărând ca reflex al sonorizării lui *ť* în fonetica sintactică (*cíđ_vreĵ* „cîți vrei”, *íđ_va da* „îți va da”, *fradđ_de sîņge / sîņze* „frați de sînge”). Astăzi, fonetismul arhaic *đ*¹ se păstrează sporadic, în Moldova de nord și în Bucovina (mai ales în județele Suceava și Botoșani, dar și în unele puncte din județele Vaslui și Iași), în marea majoritate a cazurilor evoluând la constrictiva *z*, vârsta și condiția socială nefiind un criteriu de delimitare a variației diagenetice. Dacă în urma înregistrărilor efectuate în vederea elaborării *NALR. Moldova și Bucovina* a fost consemnată conservarea fonetismului arhaic *đ* (*grîndđ, mîndđ, mn'ėđ, rîndă*), în vorbirea contemporanilor din Bucovina, cu unele excepții, fonetismul arhaic a evoluat la constrictiva dentală *z* (*mînz, rînzá*) nu doar la subiecții mai tineri², ci și la subiecții în vîrstă³.

Exemplificăm din corpusul de față câteva situații de conservare a fonetismului arhaic *đ*: *đîșé, urđálá* (BT, Coțușca, 5, f, 78 de ani, 4 clase), *frîndá* (BT, Vorona, 2, 3); *sĵ nĵ binĵucvintėđá* (BT, Talpa, 1, f, 86 de ani, fără studii), *urđám* (IS, Răchiteni, 2), *đĵĵ* (IS, Răchiteni, 4), a đųóua *đĵ* (SV, Mihoveni, 2, f, 56 de ani, 4 clase), *urđít, urđítóri* (SV, Pîrteștii de Sus, 1, f, 51 de ani, 10 clase), *pîndălĵ* „pânzele”, *rađlóđ* „răzlogi”, *ratidám* „retezam” (SV, Pîrteștii de Sus, 3, f, 51 de ani, 10 clase), *pîndá* (SV, Pîrteștii de Sus, 3, f, 88 de ani, 4 clase; SV, Vicovu de Sus, 2, 3; SV, Straja, 3), *uo_ņcalđĵm, brîndá, frîndđ, aragáđ* – fonetism

¹ Fonetismul *đ* apare încă în cuvinte latine, care conțineau un *d* urmat de *iot* (provenit din *ě, ĭ, i*, flexionar sau din *e, i* în hiat - *audĵm < audimus; đáși < đecem; đĵ < đies; đĵc < đico; audđ < audĵs; frundá < frondea*) și în câteva cuvinte din substrat (*mîndđ, búđá, máđári, brîndá, spîndur*).

² Fonetismul arhaic a fost totuși întâlnit în anchetele noastre și la câțiva copii de gimnaziu din Sucevița și din Vatra Moldoviței, explicația fiind legată de achiziția materialului lingvistic a acestora de la bunicii cu care locuiesc, părinții aflându-se de ani buni în străinătate.

³ La întrebarea *În ce macină pasărea grăunțele?* toți subiecții anchețați din Vicovu de Jos au răspuns *gúșá*, doar sub. I, b, 43 de ani răspunde *rînzá* [K] *rîndá*. La întrebarea *Ce fatá iapa?* doar trei subiecți au răspuns *mîndđ, mîndđuc*. Mai mult, dacă în răspunsurile la întrebările indirecte adresate subiecților din comuna Mănăstirea Humorului fonetismul arhaic este înlocuit de constrictiva *z*, și întrebarea suplimentară, de tipul *spúneți și mîndđ sau rîndá?*, înregistrează răspuns negativ.

analogic, creat prin extinderea fonetismului arhaic și la împrumuturi noi, probabil de la forma de plural, care s-a extins la radical (SV, Straja, 1), *brînđa, sî-Ńcaldăști, đăru, đîli* (SV, Straja, 2, f, 50 de ani, studii superioare), *đis, vađut* (SV, Straja, 4, 7), *Dumnađău* (SV, Straja, 4, 6) *sęptiđăș, buotiđă, đęstreă* (SV, Straja, 5), *audęm, șinđăș, ca d út* (SV, Straja, 6), *đișę* (SV, Straja, 7), *Ńncaldđit* (SV, Vicovu de Sus, 1), *đis, đîli, đă* (Vicovu de Sus, 1), *Ńncaldăști, đăru, brînđa*, (SV, Vicovu de Sus, 2), *đîli, urđea* (SV, Vicovu de Sus, 3), *patruđăș* (SV, Vicovu de Sus, 4), *đęstriă, đișę, așadă* (SV, Vicovu de Sus, 6), a duđiļa *đi, vađut, lóbiđili „lobodele”* (SV, Frătăuții Noi, 1), *turđiu, néđu, đęstri* (SV, Frătăuții Noi, 2), *đic* (SV, Frătăuții Noi, 4; SV, Broșteni, 4; VS, Vetrișoia, 4), *đęstriă* (SV, Frătăuții Noi, 5), *audęm, șeiđăș, cindăș* (SV, Frătăuții Noi, 6), *urđăi* (VS, Mărășești, 3), *spuđ, đăhăr, đăhări* (VS, Mărășești, 5, f, 94 de ani, 4 clase), *đili* (VS, Vetrișoia, 2, f, 64 de ani, 7 clase), *tunđ* (VS, Vetrișoia, 4, f, 63 de ani, 6 clase), *đăhăr, brînđa, frunđă* (VS, Popeni, 2, f, 89 de ani, 4 clase), *đăși* (VS, Vutcani, 1, f, 66 de ani, 4 clase).

În comuna Matca, județul Galați, fenomenul este sporadic, doar unul singur dintre subiecții anchetați conservă fonetismul arhaic *đ* (*điși* – GL, Matca, 4, f, 72 de ani, 4 clase). Fenomenul este consemnat tot izolat și în localitatea Petrila (județul Hunedoara), la doi dintre subiecții anchetați: *đișă* (HN, Petrila, 2, f, 62 de ani, 6 clase), *đi* (HN, Petrila, 3, b, 53 de ani, 8 clase).

În celelalte județe, cum ar fi, Satu Mare, Alba, Hunedoara, Covasna, Bistrița Năsăud, Bacău, Neamț, Galați africata sonoră evoluează la constrictiva *z*, nemaifiind utilă exemplificarea cu fonetismele literare, mult prea numeroase.

Spre deosebire de subdialectele bănățean, moldovean și maramureșean, în Crișana (cu excepția câtorva puncte din Oaș și din aria de tranziție din sud-est) nu apare fonetismul arhaic *đ*, care s-a fricativizat la *z*, fiind, din acest punct de vedere, mai apropiat de subdialectul muntean și de limba literară: *Dumnezău, zúua, búză*. Spre exemplu, la întrebarea *Ce rămâne din lapte după ce s-a ales cașul?*, adresată unui număr de cc. 30 de persoane din zona Scărișoara, Gârda de Sus, Arieșeni, toți subiecții răspund *zăr*, cu africata dentală fricativizată.

2. Alte fonetisme arhaice

Păstrarea lui *ă* neasimilat la *e* sau *o* în cuvinte de origine latină (*părete* < lat. *paries, -etis*) este consemnată în câteva puncte nordul Moldovei și din județul Alba: *păreți* (AB, Căpîlna, 1; BT, Păltiniș, 5); *păreță* (BT, Talpa, 1) *părițeti* (SV, Crucea, 3), *părițet* (VS, Mărășești, 1); *ă* este fonetism arhaic, reflex al unui *a* etimologic (lat. *paries, -tis*); în Bucovina întâlnim și forme cu vocala *a* în locul posterioarei nelabiale: *parėti* (SV, Straja, 5; SV, Frătăuții Noi, 3).

Se păstrează *u*, în partea de sud a Moldovei și în majoritatea graiurilor crișene, mai ales după consoane simple – *uospătu* (AB, Căpîlna, 3), *sucitору* (AB, Căpîlna, 6), *făcu* – GL, Matca, 4), dar și *-u* silabic etimologic în forme de singular nearticulat, având consoana precedentă muiată (*viitórju* – SV, Mihoveni, 3, b, 100 de ani, 3 clase; *pădurăriu, brigădirju* – SV, Liteni, 2).

Dacă păstrarea lui *i* final afonizat în forme de singular este un fenomen general, fiind întâlnit în toată Moldova și în Bucovina, dar și în județul Alba (*morări, pădurări, ștergări, bojeri, k'iperi, cuptóri, harmasări*; vezi și *cuptóri* – AB, Căpîlna, 6; *pijéri* – IS, Țibana, 4;

cuptióri – NT, Gîdinti, 2; *prizoniéri* (sg.) – NT, Ruginoasa, 2; *k'eptári* – NT, Adjudeni, 1; *k'iperi* – SV, Crucea, 2; *cuptiúóri* – SV, Straja, 1, SV, Vicovu de Sus, 1; *uṣṣṭiargári* – SV, Vicovu de Sus, 5, 6, SV, Frătăuții Noi, 4; *k'aptári* – SV, Frătăuții Noi, 4; *dăhări*, *cuptiúóri* – VS, Mărășești, 5), diftongul *ju* este consemnat în jumătatea sudică a Moldovei, în corpusul de față fiind întâlnit și în partea ardelenescă a județului Alba (*cuptori*^u, *sucitóri*^u – AB, Căpîlna, 6).

Se păstrează *i* etimologic, în *cîni*, *pîni*, *mîni*, fără a se produce anticiparea elementului palatal: *cîni*, *cîni* (NT, Tețcani, 4; SV, Crucea, 4); *pîni* (BT, Lozna, 5; BT, Talpa, 1; SV, Vicovu de Sus, 1; VS, Mărășești, 1; IS, Țibana, 3), *pîne* (VS, Popeni, 2); *mîni* (GL, Matca, 8; SV, Frătăuții Noi, 6; SV, Rădășeni, 1); *mîni* (BC, Asău, 1; BT, Talpa, 2; SV, Crucea, 3; VS, Vetrișoia, 4); anticiparea elementului palatal este o inovație specifică graiurilor muntenesti cu circulație în Oltenia, sudul Transilvaniei și în unele părți ale Munteniei¹.

Păstrarea lui *i*- inițial în pronunțarea verbelor *îmbla*, *împle*, *îmfla* și în derivatele acestora reprezintă un fonetism etimologic: *îmblă* (lat. *á-* + *mbl* + *voc.*, din lat. *ambulo*, -*äre*, a devenit *ă-*, **ămblu*, și apoi *îmblu*, formă curentă în texte din secolul al XVI-lea; trecerea la forma *umplu* are loc după 1600) și *împle* (lat. *impleo*, *implere* a dat forma neatestată **emplo*, apoi *ămplu* și *împlu*), *îmfla* (< lat. *inflare*): *îmblă* (BN, Ilva Mare, 5; BT, Păltiniș, 1, 2; SV, Straja, 5; SV, Vicovu de Sus, 3; SV, Frătăuții Noi, 5; SV, Broșteni, 1), *îmblău* (SV, Fîntîna Mare, 1); *împle* (HN, Dealul Babii, 1); *îmfla* (BT, Talpa, 1); în limba scrisă în Moldova din secolul al XVI-lea sunt preponderente formele cu *i*- inițial, etimologice.

Forme mai apropiate de etimom, datorate păstrării lui *e* neaccentuat, ca în limba veche, întâlnim atât în graiurile ardelenesti, cât și în unele puncte din nord-vestul Moldovei și din Bucovina: *beserică* (BN, Ilva Mare, 5, 7), *bișerică* (CV, Zăbala, 5; HN, Dealul Babii, 4; SV, Vicovu de Sus, 1); din forma veche românească *besărecă* (< lat. *bāsīlica*), diftongul *ea*, trecând la *e*, a pierdut o mare parte din caracterul său cel mai deschis, *a*, care a fost atras și înglobat în elementul mai închis, *e*).

Se păstrează, în Ardeal și în Bucovina, *é* în *cămășă*, fonetism care reprezintă o etapă veche în procesul de monoftongare la *e* a diftongului *ea*, înaintea unui timbru palatal (deschiderea vocalei *e* reprezintă o fază intermediară între diftongul *ea* și vocala *e* înainte de secolul al XVI-lea²: *cămășă* (BN, Ilva, 7; SV, Straja, 3), *camășă* (SV, Straja, 5; SV, Vicovu de Sus, 3; SV, Broșteni, 2).

În majoritatea graiurilor ardelenesti, mai puțin în sud-estul Transilvaniei, în Banat, dar și în câteva puncte din Bucovina (la fel ca în dialectele sud-dunărene: ar. *crep*, mr. *crep*, ir. *krepu*) se menține *e* în formele verbului *a crăpă* (și în cuvintele derivate din acest verb, cum ar fi în *crepătură*, *crepi*, *crepăm*): le *crepă* (BN, Ilva Mare, 5), din lat. *crepare*.

Se păstrează vocala *e* nevelarizată după bilabiala *b*, în exemple precum *beută* (AB, Căpîlna, 2); fenomenul se păstrează și în graiuri vorbite în centrul, sudul și nord-vestul Transilvaniei³.

Fonetismul *e* din *famélie* (NT, Bălățești, 3) păstrează forma mai apropiată de etimon (lat. *familia*); până în secolul al XVII-lea se păstrează sensul etimologic, chiar dacă forma la care ajunsese putea duce la confuzia sensului cu cel de *femeie* („să meargă omul la besărecă co toată fomeaia să se roage cu frică și cu grije”; „se fie fămeaia lui în pagubă, într-o sămânță se piaie numele lui” (*Palia* I, II, 2005, 2007).

¹ Vezi Gheție (1975: 111).

² Vezi, în acest sens, Ivănescu (1947: 234).

³ Vezi Frățilă (2005: 41).

Păstrarea vocalei *e* în *deminegăță* (SM, Odoreu, 1) apropie forma utilizată de etimon (lat. **demanitia*); forma este consemnată la sfârșitul secolului al XVI-lea în *Palia de la Orăștie* (1582) și la începutul secolului al XVII-lea în *Cronograful* lui Moxa (1620).

I este conservat în *périnâ* (SV, Straja, 2), *périnî* (SV, Vicovu de Sus, 1, 6), forme populare, care conservă forma etimologică, fără sincoparea lui *i* dintre lichidă și oclusiva nazală, din sl., sb. *Perina*.

Substantivul *preot* din limba literară actuală avea în textele vechi din secolul al XVI-lea (vezi *Palia de la Orăștie*) forma *preut*, pl. *preuți*, derivatul *preuției*, vb. *a preuți* (etimonul este lat. *presbiterum* > **preutru* > *preutu*, prin trecerea lui *-bt-* la *ut* și disimilația *r-r>r*, la fel ca în cazul *fratrem* > **fratre* > *frate*); în textele analizate, întâlnim, mai ales în Bucovina și în partea de nord-vest a județului Botoșani, în vecinătatea județului Suceava, forme vechi românești, care păstrează posteriora labială închisă: *preuțit* (BT, Lozna, 5), *préutu* (SV, Straja, 5; SV, Vicovu de Sus, 4).

În Bucovina întâlnim păstrarea lui *n* nedisimilat în *fan'ină* (SV, Straja, 1, 6; SV, Vicovu de Sus, 1; SV, Frătăuții Noi, 5, 6), se păstrează *n* din forma arhaică *fanină* (din fonetismul etimologic *farina*), creat prin asimilarea consonantică regresivă *r-n* > *n-n*.

Păstrarea lui *m* în (*a*) *rumpe* (< lat. *rumpere*), fonetism justificat etimologic și întâlnit în câteva puncte din Bucovina: *rumpeji* (SV, Vicovu de Sus, 3).

Vocala *a* din *nacáz-uri* (IS, Andrieșeni, 4; NT, Bălătești, 3; SV, Vicovu de Sus, 1), *nacajítâ*, *nacajăști* (SV, Vicovu de Sus, 1) este justificată etimologic (din sl. *nacazŭ*).

Vocala deschisă accentuată *é* din *léturi* (GL, Matca, 7) se justifică prin originea maghiară a termenului (magh. *léc*).

Verbul latinesc *eradico*, *-āre* a cunoscut, din secolul al XVI-lea (în *Palia de la Orăștie* nu se întâlnesc variante cu *i*), trecerea vocalei *á* la *ă*, urmare a durificării lichidei vibrante *r* în *rădic*; fonetismul *ă*, care în Bucovina se deschide la *a*, din *radica* „a ridica” (SV, Vicovu de Sus, 2) reprezintă o formă mai apropiată de etimon.

Fonetismul *ă* din forma *măstăcăn* (HN, Dealul Babii, 3) este justificat etimologic, fiind mai apropiat de etimoanele latinești și grecești (lat. *mastichinus*, respectiv gr. *μαστίχινος*).

Verbul *a tulbura* (< lat. *tŭrbŭlo*, *-āre*) cunoaște varianta etimologică, cu *-rb-*: sâ *tŭrburâ* (NT, Sagna, 3).

Păstrarea lui *i* din *ij'g'ețat* (SV, Boroaia, 3), se *ijgruásă* (AB, Vințu de Jos, 4) fără velarizarea în context nazal, conduce la pronunțarea unor forme mai apropiate de etimoanele corespunzătoare (lat. *inglaciare*, respectiv lat. **ingrossiare* < *grossus*);

Forma *sâ așgázâ* (SV, Vicovu de Sus, 2) păstrează diftongul *ea* creat de legea fonetică (lat. **assediare* din *sedere*).

Forma *săpón* (HN, Dealul Babii, 2) este rezultată prin contaminația formelor *sopon* și *săpun*, iar fonetismul *o* ar putea fi etimologic, din magh. *szappan*, *szappon*¹.

Se păstrează fonetismul *h* din *haráz* (BC, Căiuți, 1; GL, Matca, 7), arac, din ngr. *haráki* (proteza laringalei *h* având explicație etimologică).

Forma *k'ișliác* (BT, Coțușca, 2; BT, Talpa, 2), cu velara surdă în poziție finală, însemnând lapte prins (din ucr. *Kysljak*) este utilizată în nordul țării, păstrând forma mai apropiată de etimon, deși forma actuală, menționată în dicționare, este *chișleag*, cu velara sonorizată).

¹ Vezi Turculeț (2002: 107).

Forma *urâ* pentru „oră” (SV, Vicovu, de Sus, 2) este arhaică, întrucât păstrează diftongul dictat de legea fonetică (din lat. *hora*).

Menținerea diftongului *urâ* în pronumele de dativ plural *nouă*, la fel ca în textele din secolul al XVI-lea: *nuăuă* (SV, Straja, 6).

Fonetismul *ê* din *șeptișă* (SV, Straja, 5), *șepti* (SV, Straja, 7; SV, Frătăuții Noi, 6), reprezintă o etapă veche în procesul de monoftongare la *e* a diftongului *ea*, fiind mai apropiat de etimon (din lat. *septem*).

Întâlnim în corpusul de față și forme ale numeralului cardinal *doi*, *două* diferite de cele actuale, care conservă diftongul *urâ*: *duăuă* (SV, Straja, 2; SV, Vicovu de Sus, 1, 2, 6), *duăușpi* (SV, Frătăuții Noi, 4), forme întâlnite în texte din secolul al XVI-lea.

Fonetismul *u* din *rulă* (SV, Straja, 1) are justificare etimologică, din magh. *Rula*.

Substantivul *mînă* are pluralul cu terminația de neutru *mînuri* (SV, Straja, 1, f, 73 de ani, 8 clase), de la forma etimologică de singular *mînu* (lat. *manus*) sau din pluralul vechi românesc *mînu*.

Forma populară a adverbului *amu* (SV, Frătăuții Noi, 5) se explică prin căderea velarei *c* din forma veche *acmu* (< lat. *eccúm-modo*), neîntâlnită în *Palia* de la Orăștie, dar atestată în numeroase ocurențe în Biblia de la București, unde apare inclusiv sub forma semnalată în corpusul de față (*acmu*, *amu*).

Forma compusă *urăcând* „cândva, odinioară” (SM, Odoreu, 2), cu *oare* (< volet > **voare* > *vare* > *oare*) + adverbul relativ, este prezentă în unele texte din secolul al XVI-lea reprezentând graiuri diferite.

O serie de forme ușor diferite de cele actuale au, de asemenea, justificare etimologică, fiind mai apropiate de etimon: *țigări*, *țigărija* – SV, Frătăuții Noi, 7 (germ. *Zigarre*); *să prășaști* „prășește” (bg. *praša*); *đăhări* (VS, Măreșești, 5), ngr. *zahari*.

În *jeră vișori* (SV, Vicovu de Sus, 3) întâlnim imperfectul arhaic, fără *-u* analogic (în perioada românei literare vechi, marea majoritate a textelor cunosc doar formele fără *-u* analogic).

Formele analogice de conjunctiv (specifice astăzi Moldovei, Transilvaniei de nord și Banatului), de tipul *să stēii* (BC, Căiuți, 3; SV, Pîrteștii de Sus, 2), (să) *stēii* (BT, Coțușca, 1); sâ *diēii* (BT, Coțușca, 3; NT, Borlești, 2) existau în graiurile moldovenești de pe la începutul secolului al XVII-lea¹.

Deși mai mult ca perfectul în formă perifrastică de tipul *am fost mers*² este un timp destul de rar utilizat de către vorbitorii actuali (care preferă în general perfectul compus), astfel de forme, alcătuite din perfectul compus al verbului *a fi* + participiul verbului de conjugat, sunt consemnate, sporadic, în partea de nord a Moldovei și în Transilvania: *ur fost mutât* (sîrmu) (AB, Căpîlna, 2), *s-ur fost preușit* (BT, Lozna, 5); în textele din secolul al XVI-lea, astfel de forme apar în toate variantele literare, dar mai ales în cele nordice și în cea bănățean-hunedoreană (vezi *Palia*, I, II, 2005, 2007).

SURSE

„Corpus de texte dialectale”, în: Guia, Sorin, 2014, *Dialectologie română. Studii și corpus de texte*, Iași, Editura Vasiliana '98, p. 163-382.

¹ Vezi Frâncu (1971: 261-276).

² Vezi Frâncu (1997: 139).

Palia, I, II, 2005, 2007 = *Palia de la Orăștie (1582)*, I, II, ediție de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton și Sorin Guia, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

BIBLIOGRAFIE

- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Romulus Todoran, 1977, *Dialectologie română*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Frățilă, Vasile, 2005, *Graiul de pe Tîrnave*, Blaj, Editura Astra.
- Frâncu, Constantin, 1971, „Vechimea și răspândirea formelor *să deie, să steie, să beie, să ieie*, în graiurile dacoromâne”, *Studii și cercetări lingvistice*, XXII, nr. 3, p. 261-276.
- Frâncu, Constantin, 1997, cap. *Morfologia*, în Gheție, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, București, Editura Academiei Române.
- Gheție, Ion, 1975, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei Române.
- Gheție, Ion, 1994, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București, Editura Academiei Române.
- Guia, Sorin, 2014, *Dialectologie română. Studii și corpus de texte*, Iași, Editura Vasiliana □98.
- Iordan, Iorgu, 1927, „Un fenomen fonetic românesc dialectal: **ă** neaccentuat > **a**”, *Revista filologică*, 1, p. 117-154.
- Ivănescu, G., 1980, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Ivănescu, G., 1947, *Probleme capitale în vechea română literară*, Iași.
- Pușcariu, Sextil, 1959, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, București.
- Rusu, Valeriu, 1977, *Introducere în studiul graiurilor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rusu, Valeriu (coord.), 1984, *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul românesc.
- Turculeț, Adrian, 2002, *Graiul din zona Cîmpulungului Moldovenesc. Fonetica*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

ARCHAIC SOUNDS IN PRESENT DACO-ROMANIAN

(Abstract)

In this article, I shall present some archaic sounds found in a couple of dialect texts that I have registered since the beginning of the XXI-st century in 60 investigation points, texts which are now included in a corpus whose purpose is to reflect the present situation of the subdialects of Daco-Romanian. Everyone can observe that the archaic sounds can occur next to the literary ones at the same person, but I should add that the variation depends on the nature of the speaker, the sociolinguistic variables and the communication situation itself. Sometimes, one speaker uses both kinds of forms, even in the same sentence; he or she may resort to corrections, thus revealing the true knowledge of both forms and also the intention of bringing out or disguising the archaic forms.